

Z PROBLEMATYKI TEOLOGICZNEJ

SEMINARE
1999, 15

MANLIO SODI SDB

ROK LITURGICZNY I SŁOWO BOŻE TEMATY ORĘDZIA OKRESÓW: BOŻEGO NARODZENIA I WIELKANOCY

Wraz z Soborem Watykańskim II Słowo Boże weszło w sposób definitywny do Kościoła. Stwierdzenie to mogłoby wydawać się co najmniej retorycznym, jeżeli nie byłibyśmy świadkami pewnego rozminięcia się w praktyce pastoralnej a wcześniej jeszcze w studium teologicznym opartym na Misterium zbawienia głoszonym i celebrowanym.

Odnowa studiów teologicznych, jeżeli jest realizowana według mądrych dyrektyw OT 16¹, sprowadza poszukiwania i nauczanie do pewnej perspektywy syntezy: nie tylko jest ona przedmiotem głoszenia ale jej rezultaty stanowią pożywienie dla życia duchowego. Tekst OT idzie jeszcze głębiej kiedy mówi, iż Pismo Św. „winno być duszą całej teologii”². Punkt wyjścia jest dany poprzez „tematy biblijne” pogłębione w świetle tradycji. Rozwinięcie tego znajdujemy w stwierdzeniu następnym: „dla możliwie pełnego wyjaśnienia tajemnic zbawienia, niech się alumni nauczą głębiej w nią wnikać i wykrywać między nimi związek za pomocą spekulacji (...). Niech się uczą zawsze dostrzegać owe tajemnice, jako obecne i działające w czynnościach liturgicznych i w całym życiu Kościoła (...). Niech również i pozostałe nauki teologiczne znajdą odnowę przez żywsze powiązanie z tajemnicą Chrystusa i historią zbawienia”. Przedstawiona tutaj pewna perspektywa syntezy zwraca naszą uwagę na Misterium, w swej perspektywie orędzia, aktualizacji liturgicznej i życia.

¹ Dokumenty soborowe są oznaczane skrótami powszechnie przyjmowanymi.

² Wyrażenie to jest obecne prawie w tej samej formie w DV 24: „Niech przeto studium Pisma św. będzie jakby duszą teologii świętej”.

Podczas gdy studia teologiczne charakteryzuje pewna różnorodność³, według struktury różnych *rationes*, które towarzyszą specyficznie poszczególnych dyscyplin, reforma liturgiczna – dokonana z woli samego Soboru – położyła podstawy pod odnowę kościelną poczynszy od samego punktu centralnego wiary: misterium paschalnego ogłaszanego i celebrowanego według rytmu czasu (rok liturgiczny, Liturgia Godzin) i według rozwoju osoby (sakramenty i sakramentalia). Istotny punkt wyjścia do rozważań znajdujemy w SC gdzie stwierdza się: „Pismo Św. ma doniosłe znaczenie w odprawianiu liturgii. Z niego bowiem wyjęte są czytania, które wyjaśnia się w homilii, oraz psalmy przeznaczone do śpiewu. Z niego czerpią swe natchnienie i swego ducha prośby, modlitwy i pieśni liturgiczne. W nim też trzeba szukać znaczenia czynności i znaków. Stąd w trosce o odnowienie świętej liturgii, jej rozwój i dostosowanie należy rozbudzić to serdeczne i żywe umiłowanie Pisma Świętego, o którym świadczy czcigodna tradycja obrządków wschodnich i zachodnich”

Przytoczony tu tekst soborowy, ostatecznie rozwinięty w wielu innych dokumentach a przede wszystkim w *Dei Verbum*⁴, znalazł swoją najbardziej efektywną aktualizację w *lekcjonarzach biblijnych*⁵. Reforma liturgiczna bardzo uwydatniła „Liturgię słowa” jako punkt wyjścia w „realizacji” samego sakramentu. Nie mogło być inaczej, jednakże to co najbardziej uderza to obfitość Słowa na spotkaniach liturgicznych. Poczynszy od pierwszej publikacji *Ordo lectionum missae*⁶, wyraźnie zauważono, iż w okresie trzech lat, poprzez dni świąteczne i powszednie roku litur-

³ Trzeba zauważyć, że w odniesieniu formacji teologicznej istnieje wiele dokumentów, poczynszy od roku 1965 (instrukcja: *Doctrina et exemplo*). W roku 1970 jest publikowana *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis*: cennym jest numer 79 i 80 tego dokumentu, gdzie stwierdza się w jaki sposób następuje wypełnienie dyrektyw S.C. 16 i OT 16. W roku 1976 jest publikowany dokument o *formacji teologicznej przyszłych kapłanów*, natomiast w roku 1979 Konstytucja apostołska *Sapientia christiana*. Dwa miesiące później natomiast instrukcja odnośnie *formacji liturgicznej w seminariach*. Mimo różnorodności tych dokumentów wyraźnie daje się zauważyć oscylacja w kierunku zastosowania tego wszystkiego co wypływa z kontekstu dokumentów soborowych, w odniesieniu do *curriculum* studiów teologicznych, przypominając jednocześnie tę ceną perspektywę zarysowaną w OT 16.

⁴ Szczególnie zagadnienia zawarte w rozdziale szóstym: „Pismo Święte w życiu Kościoła”; nie należy zapominać, że na 26 paragrafów, aż 17 w sposób bezpośredni czy pośredni odnosi się do związku między Pismem Świętym i kultem.

⁵ Taką perspektywę łatwo zauważyć w M. SODI, *Lezionario*, w M. MIDALI – R. TONELLI (ed.) *Dizionario di pastorale giovanile*, Elle di Ci, Leumann 21992, 571-575, gdzie podkreślona jest rola *Lekcjonarza* i metoda z jaką został przygotowany, jak również zróżnicowanie według rodzaju celebracji.

⁶ *Decretum* nosi datę 25 maja 1969 roku, natomiast *editio typica altera* została opublikowana 21 stycznia 1981 roku.

gicznego, zostaje promulgowane prawie całe Pismo Święte. Odblaski tej rzeczywistości będą coraz bardziej widoczne kiedy słuchanie i pogłębianie Słowa Bożego, przede wszystkim w kontekście liturgicznym, będzie realizowane z kompetencją o której mówi sam *Wstęp do Lekcjonarza*. Chodzi o teksty, które dotyczą teologii, duszpasterstwa, duchowości, działania moralnego.

W rzeczywistości, znajomość *Wstępu do Lekcjonarza* pozwala doświadczyć namacalnie logiki i swoistego ukierunkowania przekazywanej „nowiny”. Bardziej interesującym jest jeszcze pewna logika, która wytwarza się wewnątrz samej Liturgii Słowa. Chodzi o zaobserwowanie rodzaju hermeneutyki obecnej wewnątrz Liturgii Słowa w niedziele i święta podczas celebracji Misterium Paschalnego⁷. Szczególny akcent należy położyć na temat, który wypływa z lektury, na rolę homilii która jest definiowana jako „część Liturgii Słowa”⁸. Obecne refleksje mają na celu zaakcentować homilię, jako miejsce aktualizacji Słowa głoszonego aby stało się ono sakramentem życia, które chce odpowiedzieć Ojcu na Jego plan.

Największa część naszego przepowiadania jest związana z rozwojem roku liturgicznego, jednakże to właśnie wewnątrz tej szczególnej struktury jaką jest Rok Liturgiczny, przebiega cały wysiłek związany z głoszeniem Słowa Bożego. Zaobserwowanie więc charakterystycznych tematów homilii niedzielnych i świątecznych okresów Bożego Narodzenia i Wielkanocy⁹ pozwoli odkryć sens pewnego *itinerarium wiary* opartego na celebracji, która angażuje życie, w sposób iż staje się ono ofiarą złożoną na chwałę Bogu, ofiarą Bogu przyjemną.

Sekret właściwego sprecyzowania tematu homilii jest związany z podwójnym wysiłkiem: Z jednej strony należy określić, poprzez osobiste *studium* i modlitwę (*lectio divina*), temat każdej niedzieli i święta. „Tytuły”, które w *Lekcjonarzu*, wprowadzają w poszczególne lektury – a których często niestety nie znajdujemy w pomocach homiletycznych – stanowią drogę najbardziej pewną – drogę do bezpośredniego wyodrębnienia tematu samej lektury jak również tematu wspólnego dla trzech lektur. W tej samej perspektywie należy widzieć również refren psalmu responso-

⁷ Należy tu przypomnieć dokument: PONTIFICIA COMMISSIONE BIBLICA, *Interpretazione della Bibbia nella Chiesa* z dnia 15 kwietnia 1993 roku.

⁸ Stwierdzenie to pochodzi z SC 52; jest ono przywołane również w Instrukcji *Inter Oecumenici* 54, szczególnie jednak jest rozwinięte we *Wstępie do Lekcjonarza* 24-27 oraz w wielu pracach o charakterze liturgicznym.

⁹ Okresy Bożego Narodzenia i Wielkanocy odsyłają nas do innych okresów liturgicznych jakimi są: Wielki Post, Triduum Paschalne i Okres Wielkanocny. W niektórych krajach, jak np. we Włoszech, te okresy liturgiczne są nazywane *okresami mocnymi* (*tempi forti*) aby podkreślić w ten sposób szczególnie charakter tego czasu i zadania do jakich powołana jest wspólnota chrześcijańska w kontekście celebracji tajemnic historii zbawienia.

ryjnego. Z drugiej jednak strony należy pamiętać o *programowaniu rocznym i trzyletnim*, które pozwala na pewną, adekwatną kontestualizację poszczególnych tematów w celu zaproponowania swoistego *itinerarium*, które ma charakter bardziej organiczny a nie nauczaniu w oparciu o improwizację. To właśnie jest nowym zadaniem dla dziedziny którą moglibyśmy nazwać programowaniem duszpasterskim. Zadanie to wymaga właściwego podejścia i spełnienia swej roli zarówno ze strony tego kto przewodniczy wspólnocie jak również ze strony całej wspólnoty liturgicznej. Nie chodzi tutaj tylko o przygotowanie pewnego znaku czy symbolu który by zwrócił uwagę, lecz o projektowanie i programowanie samego „orędzia”, która ma osiągać dużej liczby osób i formować je. W swych zadaniach wspólnota nie zostanie zastąpiona przez żadną agencję informacyjną czy formacyjną.

Niezbędnymi pomocami do tego rodzaju pracy są homilie już przygotowane, jednakże instrumentami podstawowymi są: *Lekcjonarz*, *Mszał* i *Liturgia Godzin*. Lekcjonarz, zawiera sukcesywnie ułożone perykopy ze wskazanymi tytułami. Ważność Mszału wynika z faktu, iż eukologia jest ważnym aspektem w samej interpretacji Słowa Bożego realizowanej poprzez *lex orandi* (chodzi tu przede wszystkim o kolekty i embolizmy prefacji, zarówno teksty klasyczne jak również te przygotowane przez Konferencję Episkopatu). Wreszcie Liturgia Godzin, poprzez różne swoje elementy, ofiaruje ostateczny rozwój i przedłużenie tematyki Eucharystii.

W odróżnieniu do niedziel okresu zwykłego, teksty czytań niedzielnych pozostałych okresów liturgicznych mają temat jednolity co umożliwia łatwiejsze sprecyzowanie zawartego w nich orędzia jak również ułatwia sam przekaz „nowiny” poprzez wezwania zawarte przede wszystkim w homilii.

1. OKRES ADWENTU

W liturgii rytu rzymskiego pierwsze dwie niedziele okresu Adwentu zmierzają do ukazania przyjścia Chrystusa – sędziego zarówno w historii ludzkości jak w wydarzeniach osobistych każdego człowieka. W szczególności niedziela druga, a jeszcze bardziej trzecia jest zdominowana poprzez figurę Jana Chrzciciela, który wzywa do odważnej weryfikacji wewnętrznej w perspektywie własnego nawrócenia ku Chrystusowi i jego orędziu, aby w ten sposób stać się gotowymi do przyjęcia Go gdy przyjdzie. Czwarta niedziela jest typowo maryjna: uwaga wiernych koncentruje się na misterium tej która ma zrodzić Zbawiciela. Aby dostrzec wprost tematy poszczególnych niedziel, według różnych odcieni, które przyjmują poszczególne cykle liturgiczne, może być użytecznym następujące usystematyzowanie:

– *I niedziela*. We wszystkich trzech cyklach liturgicznych tematyka Liturgii Słowa¹⁰ mówi o Panu który przychodzi jako Sędzia pokoju („A”), jako Odkupiciel („B”) i jako Wyzwoliciel („C”). Wymagana postawa to czujność i modlitwa¹¹.

– *II niedziela*. Tematyka lektur¹² jest podobna, mówi o Panu, który przychodzi jako Sędzia sprawiedliwy („A”), pełen mocy („B”) i w blasku („C”). Przykład i wezwania Jana Chrzciciela głoszą postawę którą należy przyjąć – nawrócenie¹³.

– *III niedziela*. W centrum jest ciągle Jan Chrzciciel¹⁴ który jest pytany („A-B”) i sam pyta się o Jezusa; odkrywa Go jako Światłość i jako Tego który chrzci w Duchu („C”). Postawa jako z tego wypływa to radości (jest to niedziela *Laetere*) która rodzi się z Ducha („B”) i wypływa z bliskości Pana („C”), Zbawiciela („A”) ¹⁵.

– *IV niedziela*. Całość uwagi jest zwrócona ku Maryi Pannie, która przyjmuje plan Boga i rodzi Chrystusa¹⁶. W ten sposób realizują się zapowiedzi Starego Przymierza, jak również zapowiedź skierowana do Józefa. Postawa, jaka z tego wypływa, to dyspozycyjność na wzór Maryi Panny¹⁷, która prowadzi do chwały zmartwychwstania¹⁸.

W okresie Adwentu, który jest, jak przypomina *Marialis cultus* 4: szczególnym czasem maryjnym, osoba Maryi Dziewicy jest szczególnie obecna w dniu uroczystości Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Doceniając wartości

¹⁰ Teksty biblijne – Rok „A”: Iz 2,1-5; Ps 121; Rz 13,11-14, Mt 24,37-44. Rok „B”: Iz 63,16c-17.19c; 64,1c.3-7; Ps 79; 1 Kor 1,3-9; Mk 13,33-37. Rok „C”: Jr 33,14-16; Ps 24; 1 Tës 3,12.13-4,2; Łk 21,25-28.34-36.

¹¹ W tej linii tematycznej pozostałą również *kolekta* i *I Prefacja*. Również *Liturgia Godzin* w różnych momentach podkreśla te tematy, najbardziej znaczącym jest tutaj tekst Św. Cyryla mówiący o podwójnym charakterze przyjścia Chrystusa, z właściwym responsorium. Użytecznym tutaj byłoby przeanalizowanie tekstów eukologicznych przygotowanych przez Kościół we Włoszech.

¹² Teksty biblijne – Rok „A”: Iz 11,1-10; Ps 71; Rz 15,4-9, Mt 3,1-12. Rok „B”: Iz 40,1-5.9-11; Ps 84; 1 P 3,8-14; Mk 1,1-8. Rok „C”: Ba 5,1-9; Ps 125; Łk 3,1-6.

¹³ Por. *kolekta*, *prefacja* I i II. W *Liturgii Godzin* znajdujemy natomiast tekst Izajasza i komentarz do niego.

¹⁴ Teksty biblijne – Rok „A”: Iz 35,1-6.8.10; Ps 145; Jk 5,7-10, Mt 11,2-11. Rok „B”: Iz 61,1-2a.10-11; Łk 1,46-50.53-54; 1 Tës 5,16-24; J 1,6-8.19-28. Rok „C”: So 3,14-18a; Ps 12,2-6; Flp 4,4-7; Łk 3,10-18.

¹⁵ Zarówno *kolekta* jak i druga *prefacja* adwentowa podkreślają postawę radości z jaką mamy obchodzić święta Narodzenia Pańskiego.

¹⁶ Teksty biblijne – Rok „A”: Iz 7,10-14; Ps 23; Rz 1,1-7; Mt 1,18-24. Rok „B”: 2Sm 7,1-5.8b-12.14.16; Ps 88; Rz 16,25-27; Łk 1,26-38. Rok „C”: Mi 5,1-4a; Ps 79; Hbr 10,5-10; Łk 1,39-48.

¹⁷ *Kolekta* stanowi syntezę misterium które rozpoczyna się zwiastowaniem i zmierza do chwały zmartwychwstania. Udział Maryi podkreśla również druga *prefacja* adwentowa.

¹⁸ Tekst zawarty w *kolekcie* jest używany powszechnie przy odmawianiu modlitwy *Anioł Pański*.

tematów lektur biblijnych¹⁹, jest ważnym by usytuować tę uroczystość wewnątrz specyficznego *itinerarium* którym jest czas Adwentu i w ten sposób przyczynić się do przeżywania czasu oczekiwania razem z Maryją, która „wyprasza łaskę (...) i jest wzorem świętości”²⁰. Tylko w ten sposób można przyczynić się do widzenia czasu Adwentu jako przestrzeni w której celebrowane jest misterium Boga który nieustannie przychodzi w historii ludzkości. Pierwsze przyjście Chrystusa staje się wydarzeniem codziennym w człowieku i w Kościele, zawsze jednak w perspektywie „spełnienia się” – cnota nadziei jest charakterystyczną dla tego czasu – które nastąpi, kiedy Chrystus „przyjdzie ponownie” na końcu czasów.

2. OKRES BOŻEGO NARODZENIA

„Po dorocznym obchodzie misterium paschalnego, nic nie jest Kościołowi droższe, jak obchód wspomnienia Narodzenia Pańskiego i Jego pierwszych wystąpień, To dokonuje się w okresie Narodzenia”²¹. W okresie tym, który trwa około trzech tygodni, uwaga Kościoła koncentruje się na tajemnicy narodzenia, pierwszych objawieniach się Chrystusa, skończywszy na święcie Chrztu Pańskiego. Następujące po sobie celebracje przedstawiają w wielkich etapach tajemnice dzieciństwa Jezusa aż do początków jego życia publicznego: są one znaczone pewną otwartością nowych czasów, które osiągną swoją „pierwszą pełnię”, razem z nadejściem Paschy i Zesłaniem Ducha Św., w oczekiwaniu na ich ostateczne spełnienie w życiu jednostki poprzez uczestnictwo w wiecznej uczcie paschalnej w Królestwie Ojca.

W odróżnieniu do Adwentu, w okresie Bożego Narodzenia, następujące po sobie celebracje, nie są związane wyłącznie z niedzielą.

– *Uroczystość Bożego Narodzenia*, Cztery formularze Mszy Św. (od Mszy wigilijnej do Mszy w ciągu dnia) podejmują następujące tematy: „wejścia Chrystusa” w historię²², opowiadanie o Jego narodzeniu²³, postawa pasterzy²⁴, hymn o Słowie, które przyszło by zamieszkać między nami²⁵. Wymaganą postawą jest radosne

¹⁹ Teksty biblijne: *Rdz* 3,9-15.20; *Ps* 97; *Ef* 1,3-6, 11-12; *Łk* 1,26-38.

²⁰ Tekst *prefacji* podkreśla motyw z jakiego Maryja została zachowana od „zmazy grzechu pierworodnego” i obdarzona „pełnią łaski”.

²¹ *Ogólne normy roku liturgicznego i kalendarza*, n. 32 w *Mszal Rzymski*, [69].

²² Teksty biblijne *wieczornej mszy wigilijnej*: *Iz* 62,1-5; *Ps* 88; *Dz* 13,16-17.22-25; *Mt* 1,1-25.

²³ Teksty biblijne *mszy w nocy*: *Iz* 9,1-3,5-6; *Ps* 95; *Tt* 2,11-14; *Łk* 2,1-4.

²⁴ Teksty biblijne *mszy o świcie*: *Iz* 62,11-12; *Ps* 96; *Tt* 3,4-7; *Łk* 2,15-20.

²⁵ Teksty biblijne *mszy w dzień*: *Iz* 52.7-10; *Ps* 97; *Hbr* 1,1-6; *J* 1,1-18.

przyjęcie Zbawiciela własnym życiem i taka kontemplacja tajemnicy, aby dzielić z Synem Bożym jego własne boskie życie²⁶.

– *Święto Najświętszej Rodziny*. Teksty cyklu liturgicznego „A” pokazują z jednej strony rodzinę z Nazaretu całkowicie włączoną w historię ludzką²⁷, z drugiej zaś przypominają o postawie w życiu rodzinnym, opartej o przykazanie miłości i na wzór Świętej Rodziny²⁸. Teksty cyklu „B” zwracają uwagę na dzieciątko Jezus, które wzrastało pełne mądrości. Dzieciątko to jest „Mesjaszem Pańskim” (Łk 2,26), ostatnim spadkobiercą wielkich obietnic w które wierzyli i na spełnienie się których czekali Abram, Sara Izaak²⁹. W cyklu „C” znajdujemy natomiast epizod o Jezusie odnalezionym przez rodziców w świątyni, pośrodku doktorów. Epizod ten jest figurą misji Syna Bożego, która polega na wypełnieniu woli Ojca. Nastąpi to szczególnie poprzez mękę i śmierć, aby przejść później – „po trzech dniach” – do domu Ojca. Pierwsza lektura z epizodem Samuela poddanym Panu przez wszystkie dni swego życia, jest obrazem całkowitego poświęcenia się Syna Maryi planowi Ojca, który jest planem zbawienia. W Chrystusie bowiem wszyscy, którzy są powołani są Synami Bożymi i są nimi w rzeczywistości³⁰.

– Uroczystość *Theotokos*. W oktawie Bożego Narodzenia lektury mówią o „Matce Chrystusa i całego Kościoła”³¹ (Gal 4,4-7) i zwracają uwagę na postawę pasterzy wobec Dzieciątka, „któremu dane było imię Jezus” (Łk 2,21). Inwokacja „imienia” jako znaku błogosławieństwa³² pozwala sprzęgnąć tę uroczystość z początkiem roku kalendarzowego i „światowym dniem pokoju”. Aby w tej sytuacji uniknąć pewnego rodzaju niedorzeczności, homilia w tym dniu musi zwracać uwagę na ten potrójny aspekt tematyczny³³.

²⁶ Mówi o tym *kolekta mszy w dzień*, jednakże te same treści zawiera *kolekta mszy w nocy* oraz *modlitwa nad darami*. Należy również wspomnieć o bogactwie teologicznym i duchowym jakie zawarte jest w trzech *prefacjach* Bożego Narodzenia.

²⁷ Por. Mt 2,13-15.19-23 gdzie znajduje się opowieść o śnie Józefa oraz wezwanie do ucieczki do Egiptu.

²⁸ Por. czytania: Syr 3,2-6.12-14 i Kol 3,12-21.

²⁹ Por. czytanie pierwsze, które łączy wersety Rdz 15,1-6 i Rdz 21,1-3 oraz czytanie drugie: Hbr 11,8.11-12.17-19.

³⁰ Teksty biblijne: 1 Sm 1,20-22.24-28; Ps 83; 1 J 3,1-2.21-24; Łk 2,41-52. Tekst *kolekty* jest modlitwą aby rodziny złączone miłością naśladowały cnoty Rodziny Jezusa, Maryi i Józefa.

³¹ Por. czytanie: Ga 4,4-7 oraz *modlitwę po komunii*.

³² Por. czytanie: Lb 6,22-27 – tekst błogosławieństwa przekazany Aaronowi, charakterystyczny dla liturgii w synagodze, obecnie używany również w *Mszale Rzymskim* jako tekst *uroczystego błogosławieństwa* w okresie zwykłym roku liturgicznego.

³³ Warto zwrócić uwagę, że czytania biblijne wybrane na tę uroczystość są pomocne do syn-tezy tych trzech tematów.

– *II niedziela po Bożym Narodzeniu*. Lektury mówią na temat misterium Wciele-
lenia³⁴: poczynając od prologu Św. Jana, poprzez pierwsze czytanie, które mówi na
temat mądrości bożej która przyszła aby zamieszkać pośród Narodu Wybranego,
aby objawić się „wszystkim narodom”³⁵. Lektura zaś Św. Pawła mówi o całym mi-
sterium: jesteśmy przeznaczeni aby być „przybranymi synami przez Jezusa Chry-
stusa” (Ef 1,5).

– Uroczystość *Epifanii*. Począwszy od opowiadania zawartego w drugim roz-
dziale Św. Mateusza, który mówi o pokłonie mędrców, liturgia słowa³⁶ jest nazna-
czona prorocstwem Izajasza o Jerozolimie „przyobleczonej światłem” która jest ob-
razem Kościoła. Do łona Kościoła i do uczestniczenia w jego dziele i dziedzictwie są
wezvani wszyscy³⁷. Do tego bogactwa tekstów należy dodać jeszcze *zapowiedź*
Wielkanocy, które ma miejsce po ewangelii. Treści tej bogatej katechety odnośnie
roku liturgicznego spełnią swój cel jeżeli będą przekazywane w sposób właściwy
(np. w połączeniu z uczestnictwem wiernych poprzez powtarzanie akklamacji, jesz-
cze lepiej jeżeli będą śpiewane i właściwie docenione w homilii).

– *Święto Chrztu Pańskiego*³⁸. W cyklu liturgicznym „A” perykopa Mateusza
zwraca uwagę na posłannictwo mesjańskie Sługi Bożego i na relację synowskie
między Jezusem-Mesjaszem i Ojcem. Ten Jezus, na którym, jak widzi Jan Chrzci-
ciel spocznie Duch, jest ostatecznym Sługą zapowiadany przez Izajasza, co wię-
cej jest Synem umiłowanym w którym Ojciec ma upodobanie; ze względu na to –
jak to zostaje zapowiedziane w drugim czytaniu – Ojciec namaszcza Go Duchem
Świętym i mocą w celu spełnienia swojej misji zbawienia³⁹. Perykopa Marka w cy-
klu liturgicznym „B” mówi o głosie z nieba, skierowanym do Jezusa, wyrażenie to
zawarte jest również w tytule perykopy (werset 11). Z całości tekstu wynika jed-
nak, iż szczególną uwagę należy zwrócić na werset 8: „Ja chrzcilem was...”. W rze-
czywistości pierwsze czytanie zaprasza aby przyjść do wody, aby zaczerpnąć „z
radością ze źródeł zbawienia”; zbawienie to, owoc Ducha, wody i krwi – jak
przypomina drugie czytanie – jest darem Baranka Bożego, który bierze na siebie
grzech świata. W roku liturgicznym „C” natomiast chrzest w Jordanie pojawia się
jako pierwsza manifestacja Jezusa jako Mesjasza. Uzupełnienie jest natomiast za-

³⁴ Teksty biblijne: Syr 24,1-4.8-12; Ps 146; Ef 1,3-6.15-18; J 1,1-18.

³⁵ Tekst zawarty w *kolekcie*, w *mszale* włoskim zagadnienie to powraca również w *modlitwie nad darami*.

³⁶ Teksty biblijne: Iz 60,1-6; Ps 71; Ef 3,2-3.5-6; Mt 2,1-12.

³⁷ Temat obecny również w drugim czytaniu, antycypowany jednak już w *kolekcie* i kontynu-
owany w *modlitwie po komunii*.

³⁸ Teksty biblijne – Rok „A”: Iz 42,1-4.6-7; Ps 28; Dz 10,34-38; Mt 3,13-17. Rok „B”: Iz 55,1-
11; Iz 12,2.4-6; J 5,1-9; Mk 1,7-11. Rok „C”: Iz 40,1-5.9-11; Tt 2,11-14; 3,4-7; Łk 3,15-16.21-22.

³⁹ Por. czytania I i II.

warte w teofanii na górze Tabor. Do tego objawienia odnosi się Izajasz: chodzi o „chwałę, którą każdy człowiek widzi, zna i doświadcza poprzez „obmycie odra-
dzające w Duchu”⁴⁰.

3. OKRES WIELKIEGO POSTU

W okresie roku liturgicznego, od Adwentu aż do uroczystości Chrystusa Króla, Kościół „otwiera bogactwa zbawczych czynów i zasług swojego Pana, tak że one uobecniają się niejako w każdym czasie, aby wierni zetknęli się z nimi i dostąpili łaski zbawienia” (SC 102). Dokonuje się to szczególnie w okresie Wielkiego Postu kiedy, który ma na celu przygotowanie do Świąt Wielkanocnych, „katechumenów do obchodu paschalnego misterium przez różne stopnie wtajemniczenia chrześcijańskiego, a wiernych przez wspomnienie przyjętego chrztu i pełnienie pokuty”⁴¹. Chodzi tu o doświadczenie które kierowane jest w sposób podstawowy głoszonym Słowem Bożym, poprzez tematy poszczególnych niedziel, zapoczątkowane wezwaniem do pokuty w Środę Popielcową. Lekcjonarz świąteczny, zawsze w zgodzie tematycznej z *Mszą* i *Liturgią Godzin*⁴² ofiarują drogę pewną, choć zróżnicowaną według trzech cyklów liturgicznych. Akcent oddzielny jest natomiast położony na niedzielę palmową i *Mszę* krzyżma.

3.1. Itinerarium chrzcielne

W niedziele roku liturgicznego „A”, wierni wezwani są do ponownego odkrycia tajemnicy własnego chrześcijańskiego wtajemniczenia. Tematyka pięciu niedziel przedstawia ostatnią fazę drogi jaką przebywali katechumeni według tradycji antycznej, ale również według *Rytu inicjacji chrześcijańskiej dla dorosłych*. Obok powszechnie znanych tematów, mniej zauważana jest egzegeza rzeczywistości prze-
powiadanych, tak bardzo obecna w samej liturgii, szczególnie w kolektach i prefacjach każdej niedzieli. To właśnie w świetle tych tematów eukologicznych, Liturgia Słowa i jej tematyka przyjmuje nowe znaczenie i aktualizację sakramentalną w perspektywie życiowej. Eukologia bowiem ma specyficzną rolę w hermeneutyce biblij-

⁴⁰ Czytanie II i III. Podobnie jak podczas celebracji innych świąt i uroczystości, *embolizm* w *prefacji* stanowi syntezę przeżywanego misterium wspominając „tajemnicę chrztu nowego”: „abyśmy uwierzyli, że Twoje Słowo zamieszkało wśród ludzi” i abyśmy poznali, że „Chrystus, Twój Sługa, zastał namaszczonego i posłany, aby głosić dobrą nowinę ubogim”

⁴¹ *Ogólne normy roku liturgicznego i kalendarza*, n. 27 w *Mszal Rzymski*, [69].

⁴² Specyficzne odniesienie do *Liturгии Godzin* zostanie pominięte.

no- liturgicznej tematu głoszonego⁴³. To właśnie ze względu na to przedstawienie tematów poszczególnych niedziel jest połączone z cytowaniem w przypisach niektórych tekstów eukologicznych. Szczególnie trzeba tu zwrócić uwagę na teksty kolekt zawartych w Mszałe dla Kościoła we Włoszech. Poprzez fakt, iż zostały one przygotowane na bazie tekstów biblijnych poszczególnych niedziel, są one w stanie zaofiarować nową hermeneutykę biblijno-liturgiczną, ceną dla zrozumienia sposobu w jaki liturgia interpretuje i aktualizuje Pismo Święte⁴⁴.

– *I niedziela (kuszenie)*⁴⁵. Nie można właściwie przeżywać Paschy jeżeli wcześniej nie pokona się uwodzicielskiej siły zła. Natura ludzka jest krucha: tylko to „słowo które wychodzi z ust Boga” (Mt 4,4) może dać siłę do powzięcia i przejścia całej drogi Wielkiego Postu, aby w ten sposób być dopuszczonym do sakramentów wielkanocnych⁴⁶.

– *II niedziela (Przemienienie)*⁴⁷. Całkowita gotowość do słuchania słów Syna Bożego jest podstawowym warunkiem do zaakceptowania tajemnicy Chrystusowego Krzyża, a więc *przemienienia* w Niego. Jest to logika *ewangelii* która łączy w jedną rzeczywistość przykład Abrama, figurę proroków i tych wszystkich, którzy w Chrystusie wchodzą na drogę wiary, która ma jako bezpośrednią perspektywę krzyż⁴⁸.

– *III niedziela (Samarytanka)*⁴⁹. Temat wody żywej, zmusza nas do myślenia o Chrzcie Św., lecz przywołuje również na pamięć żywą *wodę łaski* którą wierni

⁴³ Na ten temat zobacz szczególnie: R. CECOLIN (ed.), *Dall'esegesi all'ermeneutica attraverso la celebrazione. Bibbia e liturgia – I* = Caro salutis cardo, Contributi 6, Edizione Messaggero – Abbazia di Santa Giustina, Padova 1991, pp. 331; A.N. TERRIN (ed.), *Scriptura crescit cum orante. Bibbia e liturgia – II* = Caro salutis cardo, Contributi 7, Edizione Messaggero – Abbazia di Santa Giustina, Padova 1993, pp. 284; R. DE ZAN (ed.), *Dove rinasce la Parola. Bibbia e liturgia – III* = Caro salutis cardo, Contributi 8, Edizione Messaggero – Abbazia di Santa Giustina, Padova 1993, pp. 283.

⁴⁴ Zobacz jako przykład: *Rivista Liturgica* 71 (1984) n. 5, pod tytułem: „Tempo di Avvento e di Natale nel Messale italiano”.

⁴⁵ Teksty biblijne: *Rdz* 2,7-9; 3,1-7; *Ps* 50; *Rz* 5,12-19; *Mt* 4,1-11.

⁴⁶ Podczas gdy w *kolekcie* wierni modlą się aby „postępowali w rozumieniu tajemnicy Chrystusa i dzięki jego łasce prowadzili święte życie”, w *prefacji* podkreśla się przykład Chrystusa, który „zniweczył wszystkie podstępny szatana i nauczył nas zwyciężać pokusy do grzechu, abyśmy [...] w końcu doszli do Paschy wieczystej”.

⁴⁷ Teksty biblijne: *Rdz* 12,1-4a; *Ps* 32; *2 Tm* 1,8b-10; *Mt* 17,1-9.

⁴⁸ W *kolekcie* wierni proszą, aby „odzyskawszy czystość duszy, mogli się cieszyć oglądaniem [...] chwały”. Realizm zmierzania ku określonej celowi wyraża również *prefacja*: „wezwawszy na świadków Mojżesza i proroka Eliasza upewnił nas, że przez cierpienie dojść możemy do chwały zmartwychwstania”.

⁴⁹ Teksty biblijne: *Wj* 17,3-7; *Ps* 94; *Rz* 5,1-2.5-8; *J* 4,5-42.

czerpie z Chrystusa by móc przejść przez pustynię życia, oraz zwraca uwagę na obietnicę Ducha Św.⁵⁰

– *IV niedziela (niewidomy od urodzenia)*⁵¹. Poprzez udział w sakramentach inicjacji chrześcijańskiej wierny przechodzi z ciemności grzechu do światła, którym jest Chrystus. Podniesiony do godności syna i konsekrowany namaszczeniem królewskim żyje zawsze „w wielkim świetle wiary”⁵².

– *V niedziela (Łazarz)*⁵³. Poprzez chrzest dokonuje się pierwsze przejście ze śmierci do życia, człowiek zaczyna żyć Duchem Zmartwychwstałego; wskrzeszenie Łazarza jest gwarancją nowego życia, dzięki Duchowi, który został nam dany. Chrystus „przez wielkanocne sakramenty prowadzi nas do nowego życia”⁵⁴.

3.2. Itinerarium paschalne

Tematyka cyklu liturgicznego „B” zwraca uwagę na Paschę Chrystusa. Pascha i przymierze są dwoma aspektami jednego wydarzenia zbawczego które powraca i staje się wydarzeniem dla życia wierzących; znajdujemy się w ten sposób przed wielką katechezą o rzeczywistościach przymierza.

– *I niedziela: przymierze nieustannie odnawiane*. Na początku misji Syna stoi walka przeciwko Szatanowi: walka która zostaje zwyciężona definitywnie jedynie męką i zmartwychwstaniem. To właśnie jest pewną logiką przymierza: rozumie ją ten, kto jak Noe i jak wierny, który przyjął sakramenty paschalne, żyje na drodze nieustannego nawracania się⁵⁵.

– *II niedziela: posłuszeństwo wiary drogą do pełnego nawrócenia*. W kontekście przymierza tajemnica przemienienia jawi się przed oczami wiernego aby zrozumiał „konieczność” przejścia przez krzyż. Przykład Abrama, który składa w ofierze Bogu własnego syna jest obrazem największego daru Ojca, który „nie oszczędził własnego

⁵⁰ Krótki, lecz treściwy embolizm prefacji streszcza a zarazem aktualizuje doświadczenie misteryjne tej niedzieli: „[Chrystus] prosząc Samarytankę o podanie wody już ją obdarzył łaską wiary, i tak gorąco pragnął jej życia z wiary, że rozpałił w niej ogień Bożej miłości”.

⁵¹ Teksty biblijne: *1 Sam 16, 1b. 4. 6-7. 10-13a; Ps 22; Ef 5, 8-14; J 9, 1-41.*

⁵² Wyrażenie jakie znajdujemy w *prefacji* podkreśla, że godność jak wypływa ze chrztu świętego „uwalnia nas od ciemności grzechu”.

⁵³ Teksty biblijne: *Ez 37, 12-14; Ps 129; Rz 8, 8-11; J 11, 1-45.*

⁵⁴ Wyrażenie, które zamyka krótki, ale bardzo wyrazisty embolizm *prefacji*.

⁵⁵ Teksty biblijne: *Rdz 9, 8-15; Ps 24; 1 P 3, 18-22; Mk 1, 12-15.*

Syna, lecz Go dla nas wszystkich ofiarował, (Rzym 8,32). Warunkiem dla wszystkich jest: „Jego słuchajcie” (Mk 9,7)⁵⁶.

– *III niedziela: Chrystus, żywa Świątynia ku chwale Ojca.* Rzeczywistość przymierza znajduje w tę niedzielę swoje centrum zarówno jako obraz jak i jego spełnienie się. Warunki przymierza znajdują swoją weryfikację – lecz jeszcze bardziej fundament – w ofierze Chrystusa. Związek człowieka z Bogiem nie jest już dłużej oparty na prawach wyrytych w kamieniu, lecz na samym Ciele Chrystusa Zmartwychwstałego: ono właśnie jest świątynią, miejscem w którym ostatecznie zostaje zatwierdzone i nieustannie odnawiane przymierze; jedynie ten kto jest członkiem ciała Chrystusa żyje wedle nowego i ostatecznego przymierza⁵⁷.

– *IV niedziela: Wierność przymierzu.* Bóg zbawia nas „poprzez łaskę”. Wierność Boga zawartemu przymierzu objawiła się na wiele sposobów w historii, jednakże punktem kulminacyjnym tej wierności jest dar „swego jednorodzonego Syna... aby świat został przez Niego zbawiony” (J 3,17). Wszystko jest Jego darem: „przez łaskę bowiem zostaliście zbawieni” (Ef 2,5)⁵⁸.

– *V niedziela: W krzyżu szczyt zbawienia.* Nowym i ostatecznym przymierzem jest to, które Bóg zapisuje w sercu każdego człowieka, który akceptuje i żyje logiką ziarna, które aby przynieść owoc musi umrzeć. To właśnie jest warunkiem przeżycia godziny Chrystusa. Chrystus wyniesiony na krzyżu ponad ziemię przyciągnie wszystkich do siebie, będzie więc przyczyną zbawienia wiecznego, ponieważ we krwi zostało zapisane nowe i ostateczne przymierze – to właśnie, które Bóg nieustannie zapisuje w sercu człowieka wedle tego na ile jest on zdolny zaakceptować krzyż Chrystusa⁵⁹.

3.3. Itinerarium pokutne

Niedziele cyklu liturgicznego „C” stanowią paradygmat do wielkiej i pogłębianej katechezy o pojednaniu. Również ten temat znajduje swój punkt kulminacyjny w samej celebracji Paschy, która jest największym znakiem pojednania wiernych z Ojcem. Chrzest i pokuta jawią się w ten sposób jako dwa fundamenty na których jest osadzona cała droga Wielkiego Postu widziana w perspektywie pełnego pojednania człowieka z Bogiem. Na tej szczególnej drodze dwie Modlitwy Eucharystycz-

⁵⁶ Teksty biblijne: Rdz 22,1-2.9a.10-13.15-18; Ps 115; Rz 8,31b-34; Mk 9,2-10.

⁵⁷ Teksty biblijne: Wj 20,1-17; Ps 18; 1 Kor 1,22-25; J 2,13-25.

⁵⁸ Teksty biblijne: 2 Krn 36,14-16.19-23; Ps 136; Ef 2,4-10; J 3,14-21.

⁵⁹ Teksty biblijne: Jr 31,31-34; Ps 50; Hbr 5,7-9; J 12, 20-33.

ne o Pojednaniu, stają się jak nigdzie bardziej komplementarne w stosunku do głoszonych podczas czytań Słowa Bożego. „Pojednanie jako powrót do Ojca” i „Pojednanie z Bogiem jako fundament zgody między ludźmi” to dwa tematy łączące się na specyficznej drodze cyklu liturgicznego „C”.

– *I niedziela: zło nieustannie do przewyciężenia: niewierność.* Podobnie jak dla Izraela, tak również dla każdego chrześcijanina, poznanie Boga i Jego Syna jest pierwszym krokiem na drodze pojednania; przewyciężeniem największej pokusy jest uwierzyć w Chrystusa, zaakceptować Go⁶⁰.

– *II niedziela: pojednanie jest progresywnym przemianianiem się.* Przemienienie się Chrystusa jest gwarancją naszej ostatecznej przemiany, która już teraz dokonuje się w stopniu, w jakim wierny pojednywa się z Bogiem, odnawia, według przykładu Abrama, swoje przymierze z „Bogiem...wiernym”⁶¹.

– *III niedziela: Nawrócić się czy zginąć?* Nawrócenie nie oznacza biernego przyjęcia daru zbawienia. Nawrócić się oznacza przede wszystkim zaakceptować inicjatywę Boga, który wchodzi w ludzkie wydarzenia. Jednakże przemiana jest również owocem współpracy człowieka, historia Izraela jest w tym względzie przestrogą a jednocześnie nauką⁶².

– *IV niedziela: Nawrócić się i żyć Paschą.* Nawrócić się znaczy powrócić w ramiona Ojca. W ekonomii Nowego Przymierza sam Chrystus jest tym, który jedna z Ojcem i pozwala nam, jako członkom nowego Izraela, celebrować Paschę w jego własnej krwi⁶³.

– *V niedziela: Pojednaj się aby być nowym stworzeniem.* Jedynie poprzez śmierć grzechowi i doświadczenie przebaczenia następuje nowe narodzenie się, a więc coraz pełniejsze zjednoczenie się z Chrystusem. Istotnym jest trwanie w tej nowości życia, pozwala ona śpiewać nieustannie hymn wdzięczności i radości⁶⁴.

3.4. Niedziela palmowa i Msza Krzyżma

Początek Wielkiego Tygodnia charakteryzuje celebracja niedzieli palmowej i męki naszego Pana; msza krzyżma stanowi natomiast zakończenie długiej drogi Wiel-

⁶⁰ Teksty biblijne: *Pwt* 26,4-10; *Ps* 90; *Rz* 10,8-13; *Łk* 4,1-13.

⁶¹ Teksty biblijne: *Rdz* 15,5-12; 17-18; *Ps* 26; *Flp* 3,17 - 4,1; *Łk* 9,28b-36.

⁶² Teksty biblijne: *Wj* 3,1-8a.13-15; *Ps* 102; *1 Kor* 10,1-6.10-12; *Łk* 13,1-9.

⁶³ Teksty biblijne: *Joz* 5,9a.10-12; *Ps* 33; *2 Kor* 5,17-21; *Łk* 15,1-3.11-32.

⁶⁴ Teksty biblijne: *Iz* 43,16-21; *Ps* 125; *Flp* 3,8-14; *J* 8,1-11.

kiego Postu. Podczas gdy w niedzielę można mówić o dwóch momentach, w których następuje aktualizacja Słowa (poprzez głoszenie homilii), mszę krzyżma charakteryzują niektóre szczególne tematy.

– *Wspomnienie wjazdu Pana do Jeruzolimy*. Pouczenie zawarte w *Mszale Rzymskiej* zawarte jest w słowach, które przypominają, iż celebrans „skierowuje do ludu krótkie pouczenie...” To, o czym przypomina Mszał jest zachętą aby pamiętać o znaczeniu gestu, który czyni się przed narracją jednego z czterech opisów ewangelicznych Męki Pańskiej. Bardzo liczni są w tym dniu wierni, którzy przychodzą aby wziąć palmę. Jest to więc okazja, nie po to aby antycypować treść homilii, lecz aby przypomnieć w sposób wyrazisty a jednocześnie związły znaczenie tego gestu i usytuować go w kontekście celebracji paschalnych.

– *Msza*. Charakterystyką Liturgii Słowa tej niedzieli jest lektura Męki Pańskiej według ewangelii synoptycznej danego roku, podczas gdy pozostają zawsze niezmiennie: lektura Izajasza o „Słudze Pańskim” i List do Filipian o upokorzeniu i o wywyższeniu Chrystusa. Mogłoby wydawać się co najmniej dziwnym czy błędnym, jeżeli by Liturgia Słowa w tym dniu ograniczała się jedynie do słuchania Męki Pańskiej; w rzeczywistości czytania biblijne prowadzą do zrozumienia boskiego uniżenia⁶⁵. Po lekturze Męki Pańskiej, jeżeli na to wskazują okoliczności, mówi się krótką homilię, tak mówią rubryki Mszału. Oznacza to, iż jako taka homilia mogłaby być również nie obowiązująca, szczególnie, że słowa użyte na początku celebracji są adekwatne; możliwość taka jest dana również w przypadku kiedy cała uroczystość jest w sobie dobrze przygotowana, w ten sposób ona sama staje się egzegezą narracji Męki Pańskiej i całej Liturgii Słowa.

– *Msza Krzyżma*. Również ta celebracja ma szczególne znaczenie symboliczne, wynikające z jedności elementów które wzajemnie ze sobą współgrają: błogosławieństwo Olejów świętych i odnowa przyrzeczeń kapłańskich. Czytania i teksty eukologiczne łączą się w jeden wspólny temat, gdzie namaszczenie kapłańskie łączy trzy czytania aby znaleźć później wyjaśnienie w obszernym embolizmie prefacji⁶⁶. Aktualizacja orędzia zawartego w Liturgii Słowa poprzez homilię nie może być inną od tej która pozostaje w zgodzie z tematem jedynego kapłaństwa, które wypływa od Chrystusa, kapłaństwa powszechnego w służbie któremu pozostaje kapłaństwo ministerialne. Wielkie znaczenie ma koncelebra prezbiterów zgromadzonych wokół własnego biskupa. W homilii biskup winien wezwać swoich prezbiterów do wierno-

⁶⁵ Teksty biblijne: *Iz* 50,4-7; *Ps* 21; *Flp* 2,6-11; czytanie *Męki Pańskiej* według Synoptyków.

⁶⁶ Teksty biblijne: *Iz* 61,1-3a.6a.8b-9; *Ps* 88; *Ap* 1,5-8; *Lk* 4,16-21.

ści swemu posłannictwu jak również zaprosić do publicznego odnowienia przyrzeczeń złożonych w dniu święceń⁶⁷.

4. ŚWIĘTE TRIDUUM PASCHALNE

Triduum Męki i Zmartwychwstania Pańskiego jaśniej jako szczyt roku liturgicznego, ponieważ dzieła odkupienia ludzi i doskonałego uwielbienia Boga Chrystus dokonał przez paschalne misterium swojej błogosławionej Męki, przez które umierając zniweczył śmierć naszą i zmartwychwstając przywrócił nam życie⁶⁸. Nasza uwaga koncentruje się więc na punkcie centralnym który jest jednocześnie szczytem całego roku liturgicznego. Aby jak najpełniej zrozumieć i doświadczyć Wielkiej Nocy, każdego roku Kościół przeżywa na nowo misterium śmierci i zmartwychwstania swojego Pana poprzez następujące po sobie celebracje między Mszą Wieczery Pańskiej i II niezporami niedzieli Zmartwychwstania Pańskiego.

Aktualizacja Słowa Bożego poprzez głoszone homilie w dni Świętego Triduum ma znaczenie szczególne, biorąc pod uwagę różne okazje wpływające zarówno z liturgii jak i pobożności ludowej. W tym miejscu nasz wykład ma na uwadze tylko okazje własne jakie ofiaruje liturgia. Celebracje są wyjątkowe i co więcej niezwykle bogate pod względem symboliki. Sam język liturgii (nie werbalny) ofiaruje wiele elementów które służą komunikacji i formacji: język ten podnosi swą wartość w połączeniu z homilią, która stanowi tutaj również swego rodzaju uzupełnienie⁶⁹.

4.1 Ostatnia Wieczera. Męka i śmierć naszego Pana

Celebrację charakteryzują dwa momenty, które odnoszą się do jednej i tej samej tajemnicy: *Ostatnia Wieczera* i *Męka Pańska*. Jedność przeżywanej tajemnicy wynika z faktu, iż podczas Ostatniej Wieczery Zbawiciel antycypuje poprzez rytualny znak Wieczery Pańskiej, ofiarę która znajduje swe ostateczne spełnienie w Jego własnym Ciele złożonym na krzyżu. W tej perspektywie Eucharystia staje się przedłużeniem ofiary Chrystusa poprzez przeżywanie pamiętki Jego męki i śmierci w znakach uczyty Ostatniej Wieczery.

– Wieczorem w *Wielki czwartek* Kościół wspomina ustanowienie Eucharystii i wydarzenia z nią związane. Podczas gdy dwa pierwsze czytania zawierają: zapo-

⁶⁷ Por. Mszał Rzymski, rubryka wstępna, s.117.

⁶⁸ Por. *Ogólne normy roku liturgicznego i kalendarza*, n. 18 w *Mszal Rzymski*, [68].

⁶⁹ Ze względu na specyfikę i bogactwo treści poszczególnych celebracji należy zwrócić uwagę na zharmonizowanie ze sobą różnych elementów, jak również dostosowanie długości homilii.

wiedź Paschy (opowiadanie *Ez 12*) i najstarsze świadectwo o ustanowieniu Eucharystii, ewangelia Św. Jana, wspominając epizod obmycia nóg, wskazuje na znaczenie największego daru z siebie jaki składa Jezus-Mistrz i każdy kto Go naśladuje⁷⁰. Pozostając w tej linii rozważań, rubryki *Mszалу Rzymskiego* przypominają: „W homilii należy wytlumaczyć wiernym podstawowe tajemnice, które wspomina się w tej Mszy Św., tzn. ustanowienie sakramentów Eucharystii i kapłaństwa służebnego oraz przykazanie Boże o miłości braterskiej”. Czytania biblijne, teksty eukologiczne, język gestów, przeniesienie Najświętszego Sakramentu... to znaki, które mają wyjątkową wartość przekazu w odniesieniu do doświadczenia Eucharystii, która jest sercem tajemnicy zbawienia, życia Kościoła i każdego z wiernych.

– Po południu w *Wielki Piątek* Kościół celebrowa Mękę Pańską. Trzy momenty w liturgii tego dnia, znajdują swe źródło w Liturgii Słowa, którą charakteryzuje głos proroka Izajasza z Listu do Hebrajczyków uwydatniający osobę Chrystusa jako „zbawienie wieczne dla wszystkich którzy są mu posłuszni”, a przede wszystkim lektura Męki Pańskiej według Św. Jana⁷¹. Rubryki *Mszalu* przypominają, iż „po lekturze Męki Pańskiej, jeżeli okoliczności za tym przemawiają, można powiedzieć krótką homilię na końcu której kapłan może zaprosić wiernych do modlitwy”. Również tu jesteśmy wezwani do zwięzłości (sama bowiem akcja liturgiczna mówi bardzo dużo), i do zakończenia które otwiera na modlitwą (co z resztą winno mieć miejsce w każdej homilii).

4.2. W kontemplacji u grobu Pańskiego

Wielka Sobota, dzień złożenia Chrystusa do grobu, nie ma własnej liturgii; wyjątkiem jest tutaj modlitwa poranna odprawiana według wskazań i tekstów jakie ofiaruje *Liturgia Godzin*. Cisza jest zaproszeniem do adoracji Chrystusa niewinnie zabitego „posłusznego aż do śmierci, a była to śmierć na krzyżu”. Ewentualna homilia po czytaniach biblijnych winna zwrócić uwagę na rzeczywistość krwi Chrystusa, która przez Krzyż rodzi nas do zbawienia. Kościół trwa w kontemplacji przy Grobie Pańskim rozważając Mękę i Śmierć Chrystusa, powstrzymując się w tym dniu od sprawowania ofiary Mszy Św. Ołtarz główny pozostaje obnażony aż do uroczystej Wigilii czyli nocnym oczekiwaniu Zmartwychwstania. Wtedy to rozpoczyna się radość wielkanocna, która trwa przez pięćdziesiąt dni⁷².

⁷⁰ Teksty biblijne: *Wj 12,1-8.11-14; Ps 115; 1 Kor 11,23-26; J 13,1-5.*

⁷¹ Teksty biblijne: *Iz 52,13-53,12; Ps 30; Hbr 4,14-16; 5,7-9; J 18,1-19,42.*

⁷² Por. *Mszal Rzymski*, rubryka, s. 148.

4.3. Do źródeł życia

W noc między Wielką Sobotą i Niedzielą Zmartwychwstania, w czasie wigilii paschalnej Kościół ostatecznie dopełnia przeżywanie pamiątki Paschy sprawując misterium Zmartwychwstania Chrystusa Pana. Wydarzenie to znajduje później swą pełnię w przeżyciu całego dnia Zmartwychwstania aż do nieszpórów wielkanocnych.

– Wigilia paschalna widziana jako całość (gesty, symbole i teksty jakże różne od jakiegokolwiek innej celebracji) jest największą katechezą liturgiczną dotyczącą historii zbawienia, która znajduje swą aktualizację w kontekście przeżywanego roku liturgicznego. Refleksja nad siedmioma wielkimi etapami, które zauważalne są w siedmiu czytaniach ze Starego Testamentu, pomaga właściwie przemierzyć poszczególne fazy historii zbawienia, ale również przypomina o podstawowych wymaganiach życia nowego, życia dzieci Bożych (temat obecny w dwóch lekturach Nowego Testamentu). W kontekście tym należy zwrócić uwagę na sposób w jaki Kościół aktualizuje słowa Pisma Św. proklamowane podczas liturgii Wigilii Paschalnej: czytania, psalm responsoryjny, modlitwy stanowią pewne *unicum* gdzie tekst eukologiczny jawi się jako element interpretujący całe przeżywane misterium w świetle Chrystusa. Jeżeli poszczególne fragmenty biblijne nie są interpretowane w ten sposób, nie rozumie się ani ich wartości, ani motywu z jakiego zostały użyte w celebracji, która stanowi szczyt całego roku liturgicznego⁷³. Wezwania będące przedmiotem swego rodzaju kontemplacji już w *Mszale Rzymskim*, a sugerowane poprzez animatora stosownie do rodzaju wspólnoty jaka się zbiera, stają się poprzez homilię punktem centralnym całej Liturgii Słowa a jednocześnie otwierają na następującą po niej liturgię chrzcielną i eucharystyczną.

– Czytania, sekwencja i teksty eukologiczne tzw. *Mszy w dzień* wskazują na tajemnicę Zmartwychwstania Pana, a w konsekwencji życie z wiary które jest niejako odbiciem odnowy w Duchu i ponownego narodzenia się „w świetle Zmartwychwstającego Pana”, który „umierając zniweczył śmierć a zmartwychwstając przywrócił nam życie”⁷⁴. Podczas popołudniowej celebracji eucharystycznej ewangelia, która mówi o uczniach z Emmaus staje się paradygmatem doświadczenia chrześcijańskiego⁷⁵.

⁷³ Liturgia Słowa kontempluje poszczególne elementy w rytmie po trzy: * 1. *Rdz* 1,1-2,2; *Ps* 103 lub 32; *oracja*. * 2. *Rdz* 22,1-18; *Ps* 15; *oracja*. * 3. *Wj* 14,15-15,1; *Wj* 15; *oracja*. * 4. *Iz* 54,5-14; *Ps* 29; *oracja*. * 5. *Iz* 55,1-11; *Iz* 12; *oracja*. * 6. *Ba* 3,9-15.32 – 4,4; *Ps* 18; *oracja*. * 7. *Ez* 36,16-28; *Ps* 41-42; *oracja*. Po tej panoramie historii zbawienia następuje tekst: *Rz* 6,3-11 i ogłoszenie Zmartwychwstania według relacji poszczególnych Synoptyków.

⁷⁴ Por. odpowiedni tekst *kolekty* i *prefacji*.

⁷⁵ Teksty biblijne w dniu Zmartwychwstania Pana: *Dz* 10,34.37-43; *Ps* 117; *Kol* 3,1-4 lub 1 *Kor* 5,6b-8; *sekwencja*; *J* 20,1-9; wieczorem: *Łk* 24,13-35.

5. OKRES WIELKANOCY

Jedyna, stanowiąca całość tajemnica Paschy oraz jej liturgiczne przeżywanie rozciąga się na okres siedmiu tygodni, aż do dopełnienia w uroczystości Zesłania Ducha Świętego. 150 dni, które łączy Wielkanoc z jej ostatecznym dopełnieniem poprzez zesłanie Ducha Świętego stanowi jeden wielki dzień świąteczny. Celebrowana Eucharystia staje się w tym czasie okazją do głoszenia i rozpoznania obecności Zmartwychwstałego w historii, jak również okazją do wzywania Ducha Św. Poszczególne niedziele i dwie uroczystości przeżywane w tym czasie stanowią sposobność do pogłębienia obecności Chrystusa Zmartwychwstałego. W tej perspektywie należy również patrzeć na tematy jakie, według specyficznej logiki trzech cyklów liturgicznych, proponuje Lekcjonarz. Przeżywając w ten sposób niedziele wielkanocne można zauważyć periody wielkiej katechezy, prawie jako przedłużenie katechezy Wigilii Paschalnej. Katecheza ta bazującej na *nowości* życia w Chrystusie (ze względu na to w okresie wielkanocnym nie czyta się nigdy Starego Testamentu). Jeżeli aktualizacja Słowa Bożego, co ma miejsce podczas homilii, jest dobrze przygotowana, w okresie siedmiu niedziel możliwe jest pogłębienie różnych aspektów i konsekwencji wypływających z dorocznej celebracji Wielkiej Nocy⁷⁶.

– *II niedziela Wielkanocna*⁷⁷. Chrystus Zmartwychwstały jawi się we wspólnocie gromadzącej się w niedzielę jako Ten, który przynosi pokój („A-B-C”): to On jest źródłem żywej nadziei i Tym, który napelnia radością („A”). Wiara w Zmartwychwstałego sprawia, iż człowiek otrzymuje przebaczenie i napełniony zostaje radością, stwarzając w ten sposób wspólnotę („B”) i powodując wzrost Kościoła („C”). Reakcja jaka z tego wypływa to przyłgnięciu do Chrystusa mimo, iż się Go nie widziało („A”), w duchu posłuszeństwa i miłości („C”) oraz rozpoznanie Go w braciach („B”).

– *III Niedziela Wielkanocna*⁷⁸. Chrystus Zmartwychwstały objawia się w Eucharystii: Jego krew jest źródłem wyzwolenia („A”) i zbawienia dla tych, którzy zachowują przykazania („B”); Kościół jest winien Barankowi zabitemu i nieustannie

⁷⁶ Również na niedziele Wielkanocne są wskazane odpowiednie czytania biblijne. Aby hermeneutyka biblijno – liturgiczna odbywała się w sposób właściwy, czytania liturgiczne należy stawiać obok cennych tekstów eukologicznych jakie proponuje *Mszal Rzymski*. Modlitwy mszalne stanowią cenną pomoc w porządku aktualizowania misterium głoszonego i celebrowanego.

⁷⁷ Teksty biblijne – *Rok „A”*: Dz 2,42-47; Ps 117; 1 P 1,3-9; J 20,19-31. *Rok „B”*: Dz 4,32-35; Ps 118; 1 J 5,1-6; J 20,19-31. *Rok „C”*: Dz 5,12-16; Ps 117; Ap 1,9-11a.12-13.17-19; J 20,19-31.

⁷⁸ Teksty biblijne – *Rok „A”*: Dz 2,14.22-33; Ps 15; 1 P, 1,17-21; Łk 24,13-35. *Rok „B”*: Dz 3,13-15.17-19; Ps 4; 1 J 2,1-5a. *Rok „C”*: Dz 5,27b-32.40b-41; Ps 29; Ap 5,11-14; J 21,1-19.

obecnemu w Kościele wszelką chwałę i honor („C”). Postawa jaka z tego wypływa polega na rozpoznaniu Chrystusa ukrzyżowanego i zmartwychwstałego („A”), co zakłada otwarcie serca na nawrócenie („B”) i świadczenie o Nim w najbardziej różnych sytuacjach życiowych („C”).

– *IV Niedziela Wielkanocna*⁷⁹. Chrystus Zmartwychwstały jawi się jako *pasterz* („A-B-C”): jest Panem, który daje życie („A”), Zbawicielem, który szuka wszystkich („B”), Barankiem-Pasterzem, który prowadzi odkupionych do źródeł wody życia („C”). Z tego faktu wypływają następujące imperatywy: rozpoznawać głos pasterza („A”), nigdy nie oddzielać się od Niego („C”), współpracować dla zbudowania lepszego świata („B”).

– *V Niedziela Wielkanocna*⁸⁰. Chrystus Zmartwychwstały jawi się jako *Droga, Prawda i Życie* („A”). Jest On fundamentem każdej duchowej budowli („A”), fundamentem jedności Kościoła („B”) i gwarancją Jego ostatecznego uwielbienia („C”). Postawa jaka z tego wypływa polega na przynależności do Chrystusa Skały żywej („A”), jak latorośli do winnego krzewu („B”), aby móc przestrzegać przykazania miłości („C”).

– *VI Niedziela Wielkanocna*⁸¹. Chrystus Zmartwychwstały daje Ducha Św. („A”) każdemu bez wyjątku („B”): prawdziwa wspólnota jest budowana na miłości Bożej i na darze Bożego Ducha; to Duch jest Tym który, prowadzi Kościół („C”) nauczając Go wszystkiego wedle znaków czasu. Postawa jaka wypływa ze współpracy Duchem Św. to zdolność zgadzania się z nadzieją jaka jest w nas („A”) oddawanie życia za braci („B”) i świadczenie o Chrystusie słowami i czynami („C”).

– *VII Niedziela Wielkanocna*. (czasami zastąpiona przez Uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego)⁸². Chrystus Zmartwychwstały, uwielbiony przez Ojca i przez życie wierzących („A”) jest źródłem jedności Kościoła („B-C”); Kościół, zjedno-

⁷⁹ Teksty biblijne – *Rok „A”*: Dz 2,14a.36-41; Ps 22; 1 P 2,20b-25; J 10,1-10. *Rok „B”*: Dz 4,8-12; Ps 117; 1 J 3,1-2; J 10,11-18. *Rok „C”*: Dz 13,14.43-52; Ps 99; Ap 7,9.14b-17; J 10,27-30.

⁸⁰ Teksty biblijne – *Rok „A”*: Dz 6,1-7; Ps 32; 1 P 2,4-9; J 14,1-12. *Rok „B”*: Dz 9,26-31; Ps 21; 1 J 3,18-24; J 15,1-8. *Rok „C”*: Dz 14,21-27; Ps 144; Ap 21,1-5a; J 13,31-33a; 34-35.

⁸¹ Teksty biblijne – *Rok „A”*: Dz 8,5-8.14-17; Ps 65; 1 P 3,15-18; J 14,15-21. *Rok „B”*: Dz 10,25-27.34-35.44-48; Ps 97; 1 J 4,7-10; J 15,9-17. *Rok „C”*: Dz 15,1.2.22-29; Ps 66; Ap 21,10-14.22-23; J 14,23-29.

⁸² Teksty biblijne – *Rok „A”*: Dz 1,12-14; Ps 26; 1 P 4,13-16; J 17,1b-11a. *Rok „B”*: Dz 1,15-17.20-26; Ps 102; 1 J 4,11-16; J 17,11b-19. *Rok „C”*: Dz 7,55-60; Ps 96; Ap 22,12-14.16-17.20; J 17,20-26.

czony w miłości, staje się świadkiem zmartwychwstania („B”), aż do skończenia świata („C”). Zobowiązanie, jakie z tego faktu wynika polega to patrzenie w kategoriach błogosławieństwa na wszystkich, którzy uczestniczą w cierpieniu Chrystusa („A”), ale również bycie świadkami Jego zmartwychwstania („B”) i miłowanie braci – znak, dzięki któremu świat uwierzy („C”).

– *Uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego*. Mając na uwadze, że w trzech cyklach liturgicznych pierwsze czytanie wraz z psalmem pozostaje niezmiennie oraz, że wydarzenia ewangeliczne są przekazywane według opisu trzech ewangelii synoptycznych, możemy wyodrębnić następujące bloki tematyczne, które wypływają z Liturgii Słowa i znajdują swoją aktualizację w homilii. W cyklu „A” odkrywamy tajemnicę Chrystusa który wstąpił do nieba⁸³ i siedzi po Prawicy Ojca⁸⁴. Jemu to właśnie jest dana wszelka moc, dzięki której może posłać swoich aby głosili ewangelię, sprawowali sakramenty i zapewniali o Jego obecności „aż do końca świata”⁸⁵. Przyjęcie tej prawdy pozwoli nam „zrozumieć nadzieję do, jakiej zostaliśmy wezwani”⁸⁶. W cyklu „B” Jezus, który wstąpił do nieba i zasiadł po prawicy Ojca powierza Jedenastu odpowiedzialność za misję. Przyjęcie ich świadectwa jest gwarancją zbawienia, a jednocześnie koniecznym krokiem do osiągnięcia tej doskonałości, która „jest miarą wielkości według Pełni Chrystusa”⁸⁷. W cyklu „C” obraz Jezusa, który wstąpił do nieba jest odbiciem wejścia Najwyższego Kapłana do miejsca Świętego Świętych. To co ukazywała *figura* Jezus wypełnił wchodząc już nie do sanktuarium ale do Nieba samego⁸⁸; do którego zaproszona jest cała ludzkość.

– *Niedziela Zesłania Ducha Św.* Uroczystość Zesłania Ducha Św. przeżywana jest zarówno podczas celebry wigilijnej jak i we mszy z dnia. Naśladując wigilię paschalną, wigilia Zesłania Ducha Św. może być przedłużona o Liturgię Słowa rozszerzoną o cztery czytania ze Starego Testamentu, które zapowiadają dar Ducha Św. i dwa czytania z Nowego Testamentu mówiące o działaniu Ducha w życiu wierzących⁸⁹. Bardziej złożone jest przesłanie mszy z dnia. Czytania w cyklu „A” rozpo-

⁸³ Czytanie I: Dz 1,1-11; Ps 46.

⁸⁴ Czytanie II: Ef 1,17-23.

⁸⁵ Czytanie I i tekst ewangelii (Mt 28,16-20).

⁸⁶ Czytanie II

⁸⁷ Po pierwszym czytaniu, wspólnym dla trzech cykliw liturgicznych mamy: Ef 4,1-13 i Mk 16,15-20.

⁸⁸ Por. Hbr 9,24-28; 10,19-23 i Łk 24,46-53.

⁸⁹ Rytm trzejelementowy: czytanie, psalm, oracja, stanowi specyficzny sposób aktualizacji Słowa Bożego w kontekście uroczystości Zesłania Ducha Św. Obraz jaki proponuje Liturgia Słowa jest następujący: * 1. Rdz 11,1-9; Ps 32; oracja. * 2. Wj 19,3-8.16-20; Ps 102; oracja. * 3. Ez 37,1-4; Ps 50; oracja. * 4. Jl 3,1-5; Ps 103; oracja. Po tych czytaniach następuje tekst Rz 8,22-27 i J 7,37-39.

czynają się od opisu wydarzenia Zesłania Ducha Św., jaki zawarty jest w pierwszym czytaniu, po to, aby podkreślić, że misja Kościoła umocnionego Duchem Św.⁹⁰ polega na tym, aby wszyscy wychwalali we własnym języku „wielkie dzieła Boże”⁹¹ i stali się – jak mówi drugie czytanie – „jednym ciałem w tym samym Duchu”. W cyklu „B” ukazuje się z większą jasnością działanie Ducha w Jego Kościele i w wierzących: to Duch wypełnia serca wiernych⁹², On – jak naucza Ewangelia – prowadzi do „prawdy wewnętrznej” i sprawia, że dojrzewają owoce duchowe u tych, którzy podążają w jego świetle⁹³. Cykl „C” podkreśla natomiast, że „synem bożym” jest się na tyle, na ile pozwala się prowadzić „Duchowi Św.” To bowiem Duch jest tym, który „nauczy wszystkiego” i „przypomni wszystko” co Jezus powiedział, abyśmy byli gotowi „wspólnie mieć udział w Jego chwale”⁹⁴.

6. ITINERARIUM WIARY I ŻYCIA

Opis najważniejszych momentów roku liturgicznego ukazał nam kompleksowość tematów, które proponuje *Lekcjonarz* i sama liturgia. Poza tym pozwolił nam zrozumieć głębiej obowiązek przygotowania się, jeżeli chcemy pomóc wiernym, poprzez aktualizację Słowa Bożego w homilii, w specyficznym itinerarium wiary i życia, opartym na akcji liturgicznej Kościoła.

Itinerarium, o którym mówimy, rozpoczyna się w życiu każdej osoby od wydarzenia pierwszej Paschy – Pięćdziesiątnicy, prowadząc wiernych aż do momentu wypełnienia się w każdej osobie tajemnicy ukrytej od wieków przez Boga. Jest to *itinerarium wiary*, które corocznie ponawiane, uwidacznia zarówno jedność tematyczną naszej drogi wiary, którą zawsze jest misterium Chrystusa w swoich różnych fazach, jak też niewyczerpalność misterium poprzez które człowiek jest ciągle wzywany, aby wyjść w kierunku Ziemi obiecanej. Jest to również *itinerarium życia*, obwieszczając bowiem w sposób werbalny czy niewerbalny akcją liturgiczną, otwiera się jednocześnie wiernych na wybory życiowe, których wymaga nasza codzienność.

Przywołując jeszcze raz cytowany wyżej tekst Papieskiej Komisji Biblijnej możemy potwierdzić, że wyjaśnienie tekstów biblijnych podczas homilii nie może dotyczyć detali. Wypada więc, aby zająć się elementami głównymi tych tekstów –

⁹⁰ Por. J 20,19-23.

⁹¹ Czytanie I: Dz 2,1-11; Ps 103.

⁹² Por. czytanie I, sekwencja i śpiew przed ewangelią.

⁹³ Por. czytanie II: Gal 5,16-25.

⁹⁴ Czytanie II: Rz 8,8-17.



tymi, które są najbardziej istotne dla wiary i bardziej wzywają do postępu w życiu chrześcijańskim, zarówno wspólnotowym jak i osobistym. Przedstawiając te elementy trzeba zawsze pamiętać o ich aktualizowaniu i swoistej inkulturacji. Do tego celu konieczną jest znajomość ważnych zasad hermeneutycznych. Brak przygotowania na tym – polu kończy się pokusą odrzucenia potrzeby pogłębienia lektur biblijnych, a ograniczaniem się do moralizatorstwa lub do mówienia o sprawach aktualnych bez szukania światła w Słowie Bożym⁹⁵.

Możemy zakończyć, nasz referat stwierdzeniem, że nowe czasy otwarte dzięki Soborowi Watykańskiemu II i dzięki refomie liturgicznej ostatecznie zamknęły „ciemne” czasy „Biblij na stosie”⁹⁶, oznaczają one bowiem umieszczenie Słowa Bożego na swoim pierwotnym miejscu – „ambonie” obok ołtarza. Dwa ołtarze (Słowa i Sakramentu) są znowu zjednoczone, aby Kościół umocniony duchowo przy stole Słowa i Ciała Chrystusa zarówno ubogacał się doktryną jak i wzrastał w świętości. Poprzez Słowo Boże głosi się Boże przymierze a poprzez Eucharystię uobecnia się je jako przymierze nowe i wieczne – tam historia zbawienia zostaje przywołana poprzez brzmienie słów, tu zaś zostaje uobecniona poprzez znaki sakramentalne liturgii⁹⁷.

(z języka włoskiego tłumaczył ks. Dariusz Kuźmiński)

Sommario

Tra le varie forme di annuncio della Parola di Dio nel contesto ecclesiale ve n'e' una che sorpassa le altre sia a motivo dell'ampiezza di tale annuncio sia soprattutto a motivo della particolare pedagogia con cui tale annuncio è portato avanti nella sistematicità offerta dagli appuntamenti dell'anno liturgico, quello racchiuso nel Lezionario festivo per la celebrazione dell'Eucaristia. L'Autore pone in evidenza in particolare la dimensione pedagogica di un simile annuncio, puntualizzando i temi propri della Parola di Dio emergenti dalle singole domeniche e solennità proprie del tempo natalizio (Avvento e Natale) e pasquale (Quaresima, Triduo sacro e tempo di Pasqua). La prospettiva che ne emerge pone in evidenza l'abbondanza di tale Parola annunciata nelle assemblee domenicali, la prospettiva educativa che tale Parola racchiude in ordine ad un itinerario di fede e di vita, e la ricchezza di spiritualità cristiana che da tale esperienza di fatto scaturisce e che si trasforma in conseguenti scelte di vita.

⁹⁵ Por. PONTIFICIA COMMISSIONE BIBLICA, *Interpretazione della Bibbia nella Chiesa* (15 kwietnia 1993), część IV.

⁹⁶ Mam na myśli złożoną problematykę wywołaną wokół cenzury kościelnej odnośnie tłumaczeń Biblii w złożonym okresie życia Kościoła: por. G. FRAGINITO, *La Bibbia al rogo. La censura ecclesiastica e i volgarizzamenti della Scrittura (1471-1605)*, Il Mulino, Bologna 1997.

⁹⁷ Por. *Wstęp do Lekcjonarza*, n. 10.